

Ж. БАЛАСАҒҰННЫң «ҚҰТТЫ БІЛІК» ТҮРКІ ЖАЗБА ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ТОПОНИМДЕР

Жалқы есімдерсіз бірде бір тіл болмайтыны белгілі. Атау үдерісінде ақиқат және қияли болмыстың нышандарын жекелеу мен оларды колдануға байланысты кешенді жалқы есімдер жынытығы әр халықта өзіндік ерекшеліктерге ие. Халықтардың діни, территориялық, мәдени, тарихи ерекшеліктеріне қарай сонымен бірге әмбебап онимдер де кездеседі. Мәселен, барша мұсылман қауымы үшін құбыла әмбебап топоним болып табылады.

Құбыла – мұсылмандардың намаз оқығанда бет бұратын жағы. Алғашында Мұхаммед пен оның серіктері беттерін шығыска, Иерусалимге қарай бұратын; кейіннен Хижраның екінші жылы қасиетті Қағбаны белгілейді [1].

Атаудың барлық жүйесі – бұл қатып қалған әлем бейнесі емес, өз бастауы бар, ұзақ ғасырлар бойы адам әмір сүріп жатқанға дейін жалғасын табатын, тоқтаусыз үдеріс. Атаудың қалыптастыры – адамзат тарихындағы маңызды қадам, себебі атаулар әмір бойы әр адамның қоғаммен тығыз байланысты жеке тұлға болу құқын бекітті. Атау – нағыз өркениеттің алғашқы нышаны деп айтуда болады, атау тарихы, атау беру дәстүрі аталушының тарихынан айна іспетті көрініс береді.

Географиялық атаулардың халықтардың түрғылықты мекенінен және этникалық топтардың өзара қатынасынан көрініс беретіні әркімге де белгілі. Географиялық атаулар, әсіресе ең көнелері, өзіндік бір тарихи ескерткіш болып табылады. Олардың көбі көне құжаттардан көненің әлеуметтік қатынасын және ежелгі адамдардың тұрмыстық ерекшеліктерінен көрініс беретін алғашқы тұрпатында, тіптен олар өз тұрпатын өзгертіп, қазіргі тілдің колданысындағы сөздеріне ұқсас болып жатса да, анықталуы мүмкін [2].

Топонимдер әр тілдің лексикалық қабатының салмақты бөлігін құрайтыны белгілі, бұл алдымен, кеңістікте бағыт алу мақсатында қалыптасқан адам санасындағы географиялық болмыс көрінісінің алғашқы тұрпаты. Топонимдердің тағы бір маңызды ерекшелігі – бұл көптеген мәдениетте географиялық нысан – бұл тіл, мәдениет, тарихи география, дәстүр, этностың өзін-өзі тану ескерткіші, тарихи қатынастың құрылымдық элементтерінің бірі [3].

Жалпы, топонимдер іштей бірнеше разрядтарға бөлінеді, оны кесте түрінде төмендегідей көрсетуге болады:

1-кесте. Топонимдердің разрядтары

T O P O H I M	<ul style="list-style-type: none"> — ороним (жер үсті қабатындағы нысандар атауы) — спелеоним (жер асты қабатының нысандарының атауы) — хороним (аймак атауы) — агрооним (жер бөлімшелерінің атауы) — гидроним (су нысадарының атауы) — эклезеоним (монастырь, шіркеу атауы) — ойконим (елді мекен атауы) — дромоним (кез келген байланыс жолдар атауы) — некроним (жерлеу орындары атауы) — дrimоним (орман, алқап, тоғай атауы) 	<ul style="list-style-type: none"> — потамоним (өзен атауы) — лимноним (көл, көлшік атауы) — гелеоним (саз, батпак атауы) — океаноним (мұхит не оның бөліктерінің атауы) — пелагоним (теніз не оның бөліктерінің атауы) — пегоним (бұлақ атауы) — остионим (қала атауы) — урбаноним (қала атауы) — комоним (ауыл атауы)
--	---	---

Топонимдер де көркем шығарма ішінде мәтін түзуші қызмет атқарып, көптеген ақпарат береді. Шығарма ішінде кездескен кез келген оним поэтоним деп аталады.

Қазіргі кезде ономастика мәселелері қатарында жиналған материалдарға байланысты сұраптар ерекше қарастырылуда. О. И. Фонякова шығарма ономастикасының дамуын жалпылай келе, мәтін ішіндегі жалқы есімдердің жүйелі зерттеуінің жалпы бағытын дифференциалды белгілерінің келесі қарама-қарсылықтары бойынша көрсеткен: жалқы есімдерді зерттеу пәні бойынша: мәтіндік — мәтіннен тыс (әлеуметтік, тарихи, энциклопедиялық); коннотация түріне қарай: стильдік (ішкі) стильдік емес (сыртқы); мәтіннен тыс ақпарат мазмұны бойынша: лингвистикалық (ономастикалық, коннотативті) экстралингвистикалық (энциклопедиялық, әлеуметтік, тарихи мәдени); көркем шығарма ономастикалық кеністігінің қамтылуы бойынша: тольк жекелей; көркем шығарма семантикалық композициясының денгейіне сәйкестігі бойынша: ономастикалық ономопоэтикалық; көркем шығарма ішіндегі

жалқы есімдердің жүйелі байланыс түрі бойынша: парадигматикалық синтагматикалық; онимдерді семантикалық стильдік талдау аспектілері бойынша: құрылымдық функционалдық [4].

Әстетикалық үйімдастырылған тұтас көркем мәтін жүйесінде семантикалық өзгеріске бәрібір ұшырайды: жана нысан атауы ретінде ауысқан жалпы қоданыстағы онимдер; бұрынныракта жарық көрген шығармалардағы белгілі әдеби есімдердің жана көркем шығарма кейіпкерлеріне ауысуы (аллюзия тәсілі және әдеби реминисценция жаңа бейнелер мен касиеттерді сипаттауда аттас ономастикалық бірлікке сілтеме); жартылай шындықты бейнелеуші атаулар мен кісі есімдері, яғни кісі есімі мен тегінің тарихи формасын фонетикалық өзгерітіп типтік тілдік модельмен құрылған; «сөйлейтін» формалы семантикасы анық белгілі бір модель бойынша жасалған кісі есімдері мен тегі. Дегенмен ақырат атаулар тізімінен алынған онимдер жалпы қолданыстағы әлеуметтік сөйленім коннотациясын сактай алады. Мұндай атаулар негізінен атау қызметін аткарады.

Көркем шығарма жалқы есімдердің ерекше қызмет атқаратын аясы. Мәтін ішінде сөздер «ақиқат және ақиқат емес болмысқа, қазіргі өдеби тіл мен көркем шығарма тіліне» қатысты. Бұл оқырманның сөздің ассоциативті байланысының оқыған сайын қайта жаңғыртады, ал ол өз кезегінде сөз семантикасына жаңа көзқараспен карауға мүмкіндік береді. Мұның бәрі, әрине, шығарма авторының нені көздегенін дәп басып анықтауға мүмкіндік береді: сөздер, бәріне белгілі бір сипатталған мезгілде обьективті болмыс пен автор көркем әлемді білдіреді. Осы тұстан алғанда жалқы есімдер көркем айтылымның құрылымдық жүйесінің құнды компоненті болып табылады.

Қазіргі кезде синхронды, диахронды тұрғыдан шығарма ономастикасының интерпретациясына көптеген еңбектер арналған. Бұл тенденция Ресей, шетел, өзбек т.б. елдердің лингвист-ғалымдардың еңбектерінде байқалады.

Мәселен, Е. Л. Тихонованаң «Топоним как особый языковой знак в фольклоре», М. У. Худайбердинанаң «Мифологические прецедентные имена в лирике И. А. Бродского» атты мақалаларын [5, 6] Ә. Ч. Шұкуровтің «Низаминин өсөрләриндә етник адлар», Р. Ф. Халығованың «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларында антропонимләрین структур-семантик тәһими» атты мақалаларын [7, 8] атауға болады.

Біздің зерттеу нысаны ретінде алып отырғанымыз Ж. Баласағұнның «Құтты білік» тарихи жазба ескерткіштеріндегі топонимдер. Автор тұтас шығарма кеңістігінде қысқа бір бөлігі ретінде ақиқат өмір ақиқаттан тыс болмыстағы топонимдерді қолданған, нәтижесінде олар автордың шығармашылық түйсіті арқылы нақты перцептивті және эмотивті сипатқа ие болған.

Топонимдер арқылы берілген кеңістік бейнесін идентификаттауда келесі критерийлер тірек ретінде ескерілген:

- жиі қолданысы: Шын Машын, Рұми
- онимнің мәтіндегі алатын орны – синергетикасы.
- поэтиологиялық акпарат (автордың өмірбаяны, мәтіннің жазылған жері т.б.).

Осы критерийлердің ішінде біздің үлкен қызығушылығымызды тудырғаны соңғысы: 1) мәтін ішінде автор өзінің туған мекенін көрсеткен – ол Құзорда:

Құзорда елі оның туған мекені,
Тұп нәсілі анық, тілді екені ... [9].

Құзорда (Баласағұн) – Қарахан мемлекетінің астаналарының бірі болған ортағасырлық кала атаяу. Жазба деректерде X ғ. бастап белгілі. Әл-Мақдисидің мәлімдеуінше, ол «иглікке бай, үлкен кала» болған. Ал Махмұт Қашқари Баласағұнның Құз-Ұлыс немесе Құз-Орда (Құз-Орда) деген басқа да аттары болғанын хабарлайды. Зерттеушілердің пікірінше: 1) Баласағұн алғашқыда (VIII ғ.) түрікше Беклік (Бекініс – бекініс), соғыша Семекке деп аталған [10].

2) Мәтін ішінде автор ескерткіштің қайда жазылып, аяқталғанын берген:

Хаттап-қаттап барын жазды қоңілде,
Төмөмдәды жырымен Қашқар елінде [9].

Қашқар, Қаши-Батыс Қытайдың Шынжан-Ұйғыр автономиялық ауданындағы кала. Тянь-Шань (Аспантау) тауларының оңтүстік бөктерінде, Қашқар (Тарим) жазығының батыс бөлігінде, Қашқар(Қызылсу) өзенінің жағалауында орналасқан. Қашқар – Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі сауда орталығының бірі болған [11].

3) автор шығарманың кімге арналғанын көрсетеді:

Шығыс ханы, Машындардың бектері,
Данаалары жердің, асыл тектері [9].

4) Шығарманы қайда, кімдердің бағалағанын аңғартады:

Машын-Шынның хәкімдері жарасып;
Мадактастып таң-тамаша қалысып [9].

Шын – Орта Азия, Иран, араб елдері ортағасырда Қытайды «Чин» деп атаған. Бұл б.д.д. 221 жылдан бастап Қытай елін билеген Цинь династиясының өзгерілген атаяу [12].

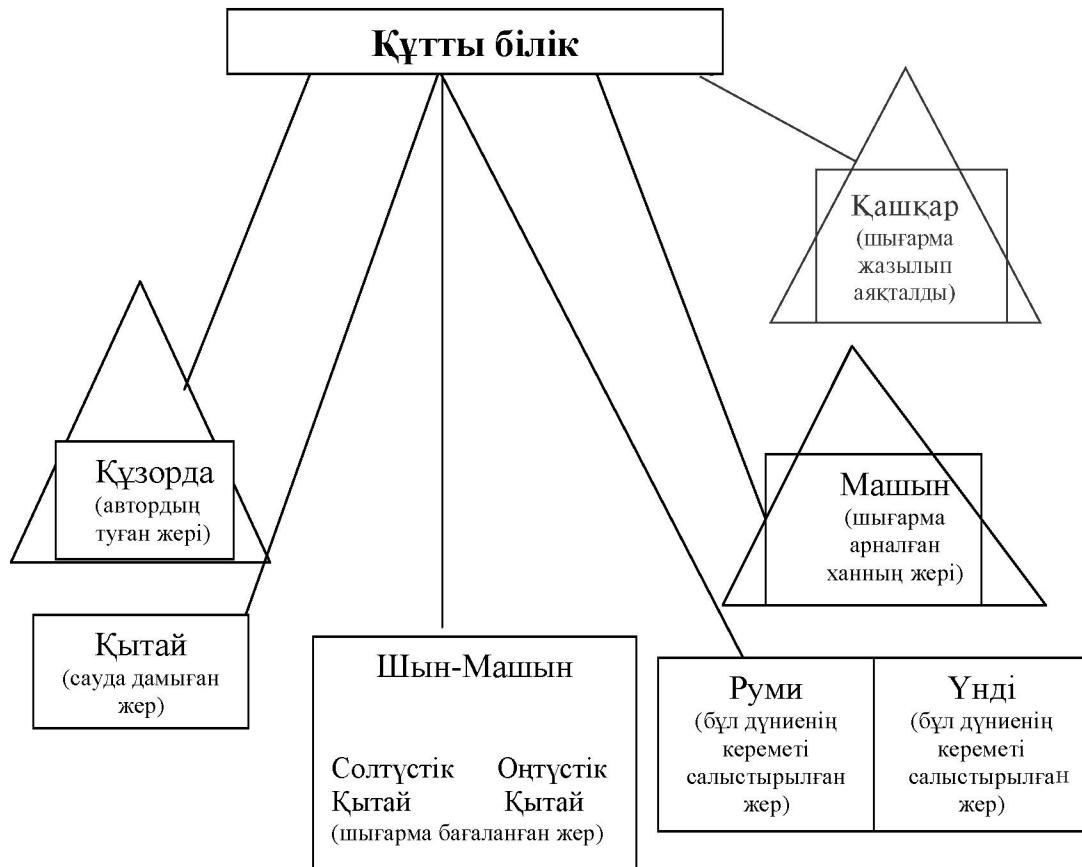
Машын – Орта Азия, Иран, араб елдері ортағасырларда Қытайдың оңтүстік уәлаяттарын, Шығыс Түркістанды осылай атаған [12].

Ақиқат болмыста бар топонимдер арқылы Ж. Баласағұн шығармаға қатысты мәлімет беруін біз келесі сызба түрінде бере аламыз (2-кесте).

Сонымен қоса, «Құтты білік» негізінен дидактикалық шығарма, тәрбиелік мәні зор. Адамзаттың неге асық, неден қашық болу керегін үйретеді. Осы тұсы шығарманың Қытай, Руми, Үнді топонимдері жеткізілген, яғни өмірде адамды «тура жолдан тайдыратын, қанағатсыздыққа» әкелетін бұйымдардың шығарылатын жерін көрсеткен:

– Өзі тойса да, көзі тоймау:
Дүние тансығы Руми, Үнді жібегін [9].

2-кесте

Рұм, Үрім – шығыс халықтары орта ғасырларда Византияны осылай атаған. Көптеген шығыс халықтарының әдеби-фольклорлық туындыларында рұм өте алыс, ғажайып өлкенің бейнесін елестеткен [13].

– Қанағат етуге шакыру:

Қытай керуені жүргеменде жосылған
Қайдан келер еді мың-мың асылдар [9].

Тарихи ескерткіште сонымен бірге ақиқат емес дүниелер мен бағыт-бағдарды білдіретін терминдер колданылған.

Мәселен: Ізгілік – он, Ессіздік – сол: Жұғін – ар ...

Оңын – ұжмақ, солын – тамұқ, біліп ал!

Бар халыққа екі үйді жаратты,

Бірі тозақ, бірі ұжмақ жәннаты.

Бір күншілік рахатқа малданба,

О дүние жәннатын бақ арманда ...

Хұсрау, иә Қайсарша өмір бастайын,

Шәддадуше бейіш бағын баптайын [9].

Ж. Баласағұн о дүниені суреттеуінде аллонимдер кездеседі, яғни кез келген объект атауы-

ның варианты өртүрлі тілдік жағдайда жалқы есімнің немесе құрылымындағы бір элементтінің өзгеруі орын алады: аллонимдердің бірнеше түрі болады: реңи және бейресми, әдеби және диалекті, әдеби және аймақтық, стильдік, транскрипциялық, хронологиялық. Біз жинаған материал бойынша келесі аллонимдер анықталды: тамұқ – тозақ; ұжмақ – бейіш, жәннат.

Р. Б. Иманалиева казақ тіліндегі бағыт бағдарды білдіретін атаулардың этимологиясы тұралы мәселені зерттеп; құбыла, батыс, шығыс, он, сол, арқа атауларына тоқталып: «әлемнің бағыт бағдарын анықтаудың ең көне тәсілі күннің шығуы, батуы, тал тұс, тұнді білдертін сөздер арқылы. Қазақ тілінде күншығыс, күннің шығуын білдіретін, яғни шығыс сөзі, күнбатыс, күннің үясына батуын білдіретін, яғни батыс сөзі бар, бұл көне түркілік бағыт бағдарға сәйкес ...», – дейді [14].

Бір өрлем жер Туар Батар арасы,
Күшті, опалы болса бірлік, шамасы!

Сонымен бірге Ж.Баласағұн салыстырмалы турде қос жаһан, яғни осы дүние мен о дүниені

салыстыра берген. Осы дүниеде жасалған тірліктерінің бәрі таразыланып, о дүниеде оңың – жұмак, солың – тамұқ болып алдыңан шығады, қайсысы басым болса, жасаған тірлігіне қарай, сол жерден орын аласын, яғни көс жаһан осы дүние мен о дүниенің байланысы күшті. Мұны біз келесі жолдардан аңғарамыз:

Ей, жолыңды, пейілінді түзегей,
Қос жаһанда төрден орын тілегей!

«Бейнетіңе қарай зейнетін», «нені ексең, соны орасың» дегенге мәңзеп тұр. Қос жаһандағы байланысын кесте арқылы тәмендегідей көрсете аламыз:

3-кесте. Қос жаһан

Сол	Оң	Батар	Туар	
Тамұқ	ұжмақ	(батыс)	(шығыс)	
Тозақ	бейіш			
жәннат		Осы дүние		
О дүние				

ӘДЕБІЕТ

1. Бабалар сөзі: Қөптомдық. 15 том. Діни дастандар. Астана: Фолиант, 2005. 344 бет.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 2007. С. 16-17.

3. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. М., 1987. С. 4.

4. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. Учебное пособие. Л., 1990. 104 с.

5. Тихонова Е.Л. Топоним как особый языковой знак в фольклоре // Имя. Социум. Культура: материалы II Байкальской

6. Худайбердина М.У. Мифологические прецедентные имена в лирике И. А. Бродского.

7. Шукuros Ә.Ч. Низаминин әсәрләrinde etnik adlar // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. Баку, 1987. 333 с.

8. Халыгова Р.Ф. «Китаби-Дөлә Гортуд» дастанларында антропонимләrin структур-семантик тәһлили // Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. Баку, 1987. 333 с.

9. Баласагұн Ж. Құтты білік // Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсініктерін жазған А. Егубаев. Алматы: Жазушы, 1986. 616 б.

10. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2007. 2-т. 104 б.

11. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2007. 5-т. 683 б.

12. Бабалар сөзі: Қөптомдық. 2 том. Діни дастандар. Астана: Фолиант, 2002. 432 б.

13. Бабалар сөзі: Қөптомдық. 4 том. Діни дастандар. Астана: Фолиант, 2002. 440 б.

14. Иманалиева Р.Б. К вопросу об этимологии наименований стран света в казахском языке // Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Фылым, 1990. 400 с.